

УДК: 82

Жапарова А., магистрант, К. Тыныстанов ат. ЫМУ

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВДУН ФОЛЬКЛОРИСТИКА БАГЫТЫНДАГЫ ИШМЕРДИГИ

Макалада кыргыз маданиятынын, илиминин, адабиятынын негиз салуучуларынын бири, коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмер, таланттуу илимпоз, акын-жазуучу жана драматург, агартуучу К. Тыныстановдун фольклористика багытындагы иштерди негиздөөчүлүк ишмердиги тууралуу маселе каралган. Ал Илимий комиссияда, Академиялык борбордо иштеп турганда эл арасынан «Манас» баштаган элдик оозеки мурастарды, элдик ыр-күүлөрдү, элдик акындардын чыгармаларын жыйноо жана жаздыруу, басмадан чыгаруу боюнча иштерди демилгелеп, жетектеген.

Өзөктүү сөздөр: *Касым Тыныстанов, фольклор, элдик оозеки чыгармачылык, Илимий комиссия, Академиялык борбор, Эл агартуу комиссариаты, фольклордук материал, «Манас», басып чыгаруу, которуу.*

Жапарова А., магистрант, ИГУ им. К. Тыныстанова

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАСЫМА ТЫНЫСТАНОВА В НАПРАВЛЕНИИ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

В статье рассмотрен вопрос о деятельности по фольклористике одного из основоположников кыргызской культуры, науки, литературы, общественно-политического и государственного деятеля, талантливого ученого, поэта-прозаика и драматурга, просветителя Касыма Тыныстанова. За время работы в Научной комиссии, в Академическом центре он инициировал и руководил работами по сбору и записи, изданию устного народного наследия начиная с эпоса «Манас», кыргызских народных песен и мелодий, произведений народных акынов.

Ключевые слова: *Касым Тыныстанов, фольклор, устное народное творчество, Научная комиссия, Академический центр, Комиссариат народного просвещения, фольклорный материал, «Манас», издание, перевод.*

Zhaparova A., Master, K. Tynystanov Issyk-Kul State University

ACTIVITY OF KASYM TYNYSTANOV IN THE FOLKLORE

The article considers the question of the folklore studies of one of the founders of Kyrgyz culture, science, literature, socio-political and statesman, talented scientist, poet, novelist and playwright, educator Kasym Tynystanov. During his work in the Scientific Commission, in the Academic Center, he initiated and supervised the collection and recording, publication of oral folk heritage starting with the epic "Manas", Kyrgyz folk songs and melodies, works of folk akyns.

Key words: *Kasym Tynystanov, folklore, oral folk art, Scientific Commission, Academic Center, Commissariat of Public Education, folklore material, "Manas", publication, translation.*

Фольклор – элдин оозеки чыгармачылыгы, элдин укум-тукумга өткөн баа жеткис казына-мурасы. Өз доорунун чыгаан инсаны мына ушул акыйкатты туура түшүнүп, анын көп кырдуу илимий-чыгармачылык ишмердигинин бир аспектисин фольклорду жыйноо, басып чыгаруу, изилдөө иштерине негиз салуу түзгөн.

Касым Тыныстанов бала кезинен эле окуу-билим издеп, ыр кайсы жерде, ар кимдин үйүндө малайлыкта жан багып жүрүп такшалгандыктан, жаратылышында акылдуу жана таланттуу жаралгандыктан, ал ар бир ишин рационалдуу пайдаланууга аракеттенген. Ал студент кезинде эле 1923-жылдын жайында фольклор жыйноо үчүн Ысык-Көлдүн

тескей өрөөнүндөгү командировкасында өзү жыйнаган материалдарды Илимий комиссияга (ИК) өткөзүп тим болбостон, анын материалдарын өзүнүн кийинки ишперине: окуу китептерде, кыргыз тилинин алгачкы окуулуктарында жумушчу материалдар катары кенен колдонгон. Анткени ал мезгилде жумушчу материал катары колдонууга жарактуу адабий материалдар жокко эсе эле, ошондуктан ал материалдарды өзү жыйнап, өзү түзгөн.

Илимий комиссия менен Академиялык борбор 1924-1925-жылдагы биринчи иш планында элдин революциялык кыймылга болгон көз карашын үйрөнүү максатында өчүп бүтө элек баскынчылык кыймылдан жаралган ырларды жазып калууну киргизишкен. 1925-жылдын башында эле ИК өзүнүн ишин толук кандуу баштагандан тартып, элдик эпостор боюнча кыйла материал жыйналган жана системага салынып, алардын негизинде эки жыйнак басууга даярдалган. Кийинки окуу жылында фольклор боюнча бай материал топтолуп, алар дагы системага салынып, калгандарынын үстүнөн иштөөнү дагы улантып жатышканы белгиленет. Андан ары ИКда топтолгон материалдар, негизинен, Кыргызстандын мурдагы Сырдарыя, Жети-Суу (азыркы Талас, Нарын жана Ысык-Көл областтары) аймагынан гана жыйналып, Ош, Жалал-Абад жана Памир бөлүгүнө ИКнын чамасы жетпей жатканы айтылат.

1926-1927-жылдын планында музыкалык фольклорду дагы эл оозунан жыйноо иши пландалган. Революцияга чейин кыргыз жергесинде эл арасында өткөрүлүүчү той-аштар үчүн көңүл ачуучу иш-чара өткөрө турган атайын жай болгон эмес. Турмушунун көчмөн шартында кыргыз элинин көптөгөн кылымдар бою табигый өсүп жетилген музыкалык жана акындык өнөрү ооздон оозго, муундан муунга өтүп, такшалып жана байып, ал өңдүү искусствонун кадыр-баркын өстүрүп, жогорку деңгээлге жеткирген. Ошондуктан музыкалык жана акындык фольклорду нотага түшүрүп же кагазга жазып калуу ишин ИК өтө жогору баалаган.

Кыргыздардын арасында жазуу-чийүү өнөрү болбогондой эле, музыкалык текстти кагазга түшүрүү өнөрү – нота дагы болгон эмес. Көптөгөн кылымдар бою кыргыздын маданият өнөрпоздору жараткан ырларын, обондорун, күүлөрүн ж.б. жазып берүүчү адамды Эл агартуу комиссариаты Союздун сырткы аймагында издөөгө туура келет. Ошол учурдагы Академиялык борбордун төрагасы Т. Жолдошев Ташкентте иштеген профессор Успенскийге нотага түшүрүү боюнча иштешүүгө макулдугун сурап кат жөнөтөт жана андан ошол мезгилде кандайдыр бир иш менен алек болуп жаткандыгы, эгерде Академиялык борбор башка адис таба албаса, анын аткарып жаткан иши аяктагандан кийин гана келишим жөнүндө сөз жүргүзө алары тууралуу жооп алат. Ошону менен катар Успенский Академиялык борбордун көздөгөн иши музыкант А. В. Затаевичтин колунан келерин билдирет. Музыкант–фольклорист А. В. Затаевич Эл агартуу комиссариатынын чакыруусу менен 1928-жылы сентябрда Фрунзеге келип, Токтогул, Муратаалы, Карамолдо ж.б. залкар акындар жана өнөрпоздор менен жолугушуп, сандаган ыр-күүлөрдү угуп, алардын үлгүлөрүн жазып, кыргыз элинин музыкалык маданиятын түптөөгө чоң кызмат өтөгөн. Анын нотага түшүргөн обондорунун жана күүлөрүнүн жыйнагы 1934-жылы «Кыргыздардын 250 обондорунун жана күүлөрүнүн жыйнагы» деген ат менен жарык көргөн [2: 156].

Ал эми профессор З. Бектенов болсо, Касым А. В. Затаевичти Казакстанда элдин музыкалык фольклорун нотага алып жүргөнүндө таап, чакырып келгенин билдирет [1].

1927-жылдын 24-январында ИКнын отурумунда «Жолдош Мифтаковдун элдин оозеки чыгармалары боюнча материалдарын басууга даярдоо үчүн системага келтирүү жөнүндө проекти» каралат. Анда ИК: каралып жаткан маселе өтө жоопкерчиликти жана

ага кылдат мамилени талап кылгандыктан, жолдош Мифтаковдун проектисин өзгөчө комиссияга берүү керектигин, ал комиссия Арабаев, Данияров, Шабданов жана Мифтаковдордон туруп, ага дагы башка адамдарды кошуп алуу укугу берилсин, Мифтаковго анын проектиси бекитилишин күтпөстөн, фольклорду жыйноо ишин уланта берүүсү сунушталсын деген мазмунда токтом кабыл алышат [2: 192].

1927-жылдын 15-ноябрында Академиялык борбор өзү курамына кирген Эл агартуу комиссариатына милдеттүү отчетун берген. Анда өкмөт тарабынан бөлүнгөн каражаттын жетишсиздигинен фольклордук материалды системага салуу иши жай болсо дагы жүрүп жаткандыгы, негизги кемчилик адистиги туура келген кызматкердин жоктугунан фольклордук материалдарды системага салуу иши жакынкы мезгилде бүтпөстүгү жөнүндө айтылат.

Жогоруда айтылгандай, К. Тыныстанов 1923-жылы студент кезинде эле көл өрөөнүндө фольклордук материалдарды жыйнап, өзүнүн 1924-жылкы биринчи окуу китебинде жана андан кийинки алгачкы окуулуктарында, акырында 1927-жылы жарык көргөн «Биздин тил» аталып, өзү «Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныйткыч» деп атаган окуулугунда да жумушчу материалдар катары аларды кенен колдонгон.

1922-жылы Түркстан АССРнын Эл агартуу комиссариатынын астында Кыргызстандын өкүлү катары иштеп турган Э. Арабаевдин аракети жана комиссариаттын жолдомосу менен фольклордук экспедиция ишин жүргүзүү үчүн Нарын уездине жөнөйт. Анын максаты – жөө жомок жана легендалар, макал-лакаптар, тамсил жана жаңылмачтар, чоң жана кичине эпостордун фольклордук үлгүлөрүн жыйнап жазуу эле. Ал экспедицияга Ы. Абдырахманов, К. Мифтаков, С. Сооронбаевдер тартылган. Ы. Абдырахманов манасчы С. Орозбаковдун айтуусунда «Манас» эпосун жаза баштап, аны 1926-жылы дагы улантып, жыйынтыгында алар көлөмү 180 миң ыр сабынан турган материалды өткөрүшөт.

К. Мифтаков (улугу башкыр болгон) биринчи убакта «Манасты» жазууну баштап, бирок 1925-жылдын жазында Касым Тыныстанов «Манастын» тексти кыргыздын нукура тилинен бурулуп, башкырчаланып калгандыгын билдирип, ИКны ынаандыргандан кийин, ал эпостон башка фольклордук материалдарды жыйноону уланта берет. Ал 1923-жылы эле 1300 беттен турган фольклордук кол жазманы Түркстан АССРынын Эл агартуу комиссариатына тапшырган.

Архивдик материалдарга караганда, 1924-1925-окуу жылында бир кыйла фольклордук материалдар жыйналып, алардын кээ бирлери жарык көрүп калган. Анда «Манастын» бараандуу бөлүгү басууга даяр экендиги айтылат [6].

ИКнын 1925-1926-окуу жылына түзүлгөн иш планына ылайык, Пишпек шаарында «Адабияттык бюро» уюштурулган. Бюронун максаты – кыргыз жеринде илимий жана педагогикалык кызматкерлерди даярдоо, алардын илимий-методикалык, адабияттык жана көркөм өнөрү боюнча иштерин башкаруу. Өзгөчө, 1926-жылдан тартып ИК пландуу иштерин ырааттуу карап жана анализдеп, тийиштүү иш-чараларды жүргүзө башгайт. Коллегиянын ошол эле отурумунда «Калык Акиевдин кол жазмасын сатып алуу жөнүндө» токтом кабылданып, аны баалоо үчүн Шабданов, Шамгунов жана Түлөгабыловдордун курамында комиссия түзүлөт. Ал документте К. Акиевдин кайсы эмгегинин кол жазмасы экени айтылбаган. Андан ары «Кыргыз элинин 1916-жылдагы көтөрүлүшү жөнүндө» материалдарды үйрөнүү боюнча атайын комиссия түзүлүп, анын курамына Лозовой, Тыныстанов, Татыбеков ж.б. кирип, аларга тийиштүү иш жүргүзүү тапшырылат.

Академиялык борбор Ташкенттен Пишпекке көчө электе анын жетекчилери Э. Арабаев менен К. Тыныстанов чогуу иштеп жаткан мезгилде, К. Тыныстановдун төрагалыгы менен 1925-жылдын март айында А. Сыдыковдун катышуусу менен өткөн кошмо отурумунда ошол отурумдун катышуучуларынын өз ара ишке мамилеси жөнүндө сөз болот. Анда манасчы С. Орозбаковдун айтуусунда «Манас» эпосунун төрт чоң дептерге, 1500 бетке жазылган кол жазмасы боюнча материалдарды угушат. Ал отурумда эпосту С. Орозбаковдун айтуусунда жазып келген Ы. Абдырахманов дагы болуп, алар бир нече күн «Манасты» угушкан [4].

1925-жылдын 23-августунда РКП(б) агитация жана пропаганда бөлүмүнүн Коллегиясынын кезектеги отурумунда «Манас» боюнча К. Тыныстановдун «Академиялык борбордун окумуштуу кеңешинин иши жөнүндө» докладын угушат. Ал коллегияда кыргыз тилинде адабияттын жоктугун эске алып, жакын арада «Манас» эпосун жарыкка чыгаруу зарылдыгы айтылат. Ушул отурумдун өткөнүнө удаа 1925-жылдын 12-сентябрында Коллегия жыйналып, анда К. Тыныстановдун төрагалыгында «Ырчы Орозбаков жана анын кызматташы Ы. Абдырахманов менен түзүлгөн №1 жана №2 келишимдердин мөөнөтүн артка жылдыруу жөнүндө» докладын угушуп, ал келишимдерди аткаруу убагын бир айга, башкача айтканда, 1-октябрга чейин артка жылдыруу жөнүндө чечим чыгарышат. Андан ары чечимде, эгерде келишимдер бул жолу дагы көрсөтүлгөн мөөнөттө аткарылбаса, анда гражданин С. Орозбаков сот жоопкерчилигине тартылары айтылат. Коллегиянын мүчөлөрүнүн мындай татаал мамилесинин негизги себеби – С. Орозбаков келишимде көргөзүлгөн мөөнөтүнөн артта калганы. Манасчынын биографиясына байланыштуу булак боюнча, ал шарт анын ден соолугунун начар абалына байланыштуу болгон.

1925-жылдын 25-сентябрындагы отурумунда «Манас» поэмасын басып чыгарууну өкмөттүн басма иштери боюнча жалпы планга киргизилип, аны жарыкка чыгаруу убактысын жана кезегин аныктоо жөнүндө чечим кабыл алынат.

«Манас» эпосун басуу боюнча кезектеги маселе 1926-жылдын 30-январында Областтык эл агартуу бөлүмүнүн коллегиясында каралат. Анда «Элдик акын Орозбаковдун «Манас» поэмасын басуу жөнүндө» доклад угулуп, аны басып чыгарууга чейин «аны карап чыгуу үчүн Тыныстановдун төрагалыгында алты кишиден турган комиссия уюштурулуп, ал комиссияны чакыруу, башкаруу жана ага тагылган милдеттерди жүзөгө ашыруу төрагага тапшырылсын» деген токтом кабыл алынат.

1932-жылдын мартында партиянын Кыргыз обкомунун «Кыргыз адабияты жөнүндөгү» токтомунан кийин агартуучулардын алдыңкы тобунун бир кыйласын идеялык тазалоого алышат. Тазалоодо, биринчиден, К. Тыныстанов башында турган таланттуу топ түзгөн «Академиялык кечелерден» башталып, андан ары фольклордук материалдарга, «Касым ырларынын жыйнагына», окуулуктарындагы окуу материалдарына, макал-лакаптарына ж.б. байланыштуу жалаа маалыматтар менен аны «контрреволюциячыл», «буржуазиялык-улутчул» жана «революциянын душманы» аташат. Атасынын орто дыйкан экенине карабай, «чоң бай, кулак» деп аныкташып, Украинага үй-бүлөсү менен 1931-жылы сүргүнгө айдатып жиберилет.

Кыргыздын алдыңкы интеллигенциясы башына келе жаткан кара тумандан корксо дагы, партиянын жогорку жетекчилери элдин «Манаска» болгон сүйүүсүн эсепке албай коё албай, анын талабына ылайык БКП(б)нын Кыргыз обкому 1935-жылдын 10-январында өткөн бюросунда «Манасты» басуу жөнүндө маселе карайт. Анда 1935-жылы «Манастын» бир бөлүмүн эки тилде басуу идеясы менен принцибинде макул болушуп, кезектеги бюродо анын редколлегиясынын курамын бекитүүгө макулдашат.

Партиянын обкомунун кезектеги, 1935-жылдын 29-мартында өткөн бюросунда «Манастын» редколлегиясынын курамы жөнүндө» маселе каралып, анда 17 кишиден турган редколлегиянын курамы түзүлөт. Анын башкы редакторуна, ошол мезгилде Эл агартуу Комиссариатынын комиссары Т. Жолдошев дайындалат. Ошентип, буга чейин «Манас» жөнүндөгү материалдарды жаздыруу, системалаштыруу, изилдөө жана басмага даярдоо иштеринин башында туруп, өзү да анын кээ бир маселелери боюнча иштеп келген

К. Тыныстанов, 1925-жылдан бери биринчи жолу эпосту чыгарууга байланышкан иштен четтетилип калат. Анын себеби ошол мезгилде бүткүл Союз боюнча өтүп жаткан коммунисттик партиянын «душман элементтеринен тазалоо» компаниясында. 1935-жылдын февралында К. Тыныстанов партиянын баштапкы уюмунда «газаланып» партиядан чыгарылат. 1935-жылы 31-мартта партиянын Фрунзе шаардык комитетинин Тазалоо комиссиянын отурумунда К. Тыныстановдун апелляция арызын карашып, анын чечими менен ал партиядан чыгаруу жөнүндөгү баштапкы уюмдун мурунку чечимин колдоп, аны партиядан чыгарууга макул болушат. Мында таң калыштуу нерсе, баштапкы уюмда тагылган жалаа-күнөөсүнүн үстүнө эч кандай негизсиз эле дагы «күнөөлөр» кошулат.

К. Тыныстанов өзүнүн күчүн «Манасты» изилдөө жана аны түбөлүккө сактап калууга сарптап, ал боюнча 1925-жылы жана 1935-жылы эки жолу тең басып жарыкка чыгаруунун демилгечиси катары маселелер көтөрүп чыккан [6].

Тоталитардык заман мезгилинде «Манас» эпосу же фольклор менен иштеген кыргыздын алдыңкы катардагы интеллигенттери гана эмес, ал эпостун өзү дагы Совет мезгилинде эки жолу – отузунчу жылдардагы массалык тазалоо жана кыркынчы-элүүнчү жылдардагы экинчи жолку «идеологиялык күрөштө» эки жолу «газаланып», ал «официалдуу идеологияга кызмат өтөбөй, феодалдык-улулчул көз карашта туруп алды» деген шылтоо менен жергиликтүү чала сабаттуу, маданиятка кызмат кылуунун кара өзгөйлүк менен ага кошомат кылуу деп түшүнгөн, амбициясы башынан ашкан жаштар идеологиялык агымдын таасири менен «Манастын» идеология боюнча кызмат өтөөсүн талап этишкен.

БКП(б) Кыргызстан обкомунун 1935-жылдын 10-январындагы чечимине ылайык, «Манасты» орусчага которуу үчүн ошол жылдын жай айында борбордон үч акын жана жазуучулар Фрунзеге келишет. Бирок он жылдан ашуун мезгил эпос менен иштеп, «Манасты» орусчага которуу тажрыйбасын алып калган Касым өңдүү эки тилдүү акын жана котормочу Кыргызстандан ошол кезде табуу кыйын эле. Ошондуктан борбордон келген жазуучу жана котормочулардын партиянын обкомунун жетекчилеринен көшөрүп суроонун натыйжасында гана К. Тыныстановду анонимдүү котормочу катары пайдаланууга алышса керек. Анткени жыл башында аны партиядан айдап чыгып, фольклор арасында анын туу чокусу болгон «Манас» менен да иштөөдөн четтеткен эмеспи [3].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыздын алгачкы интеллигенттери, илим-билимдүү инсандары, фольклористканы түптөөчүлөр катары алгачкылардан болуп фольклор менен эмгектенген К. Тыныстанов, З. Бектенов, Т. Байжиев, Т. Саманчин ж.б. алдыңкы адамдарды «душман» катарында аныктап, түрмө тозогуна дуушарлашты. Алардын алды түрмөдө өмүрүн өткөрүп, туугандары, балдары сөөгүн ардактап көмбөй, түбөлүк өкүнүчтө калышты. Аман-эсен келгени түрмөнүн азабы аз келгенсип, көп мезгил түрмөдөн келген катардагы күнөкөрлөрдөй таанылып, көп өмүрүн кызмат ала албай, турмуш шартын түйшүктүү өткөрүштү.

Ал эми Касым Тыныстанов сыяктуу залкар инсандын 1937-жылдын 1-августунан кийинки «Манас» боюнча иши гана эмес, анын тагдыры кандай бүткөндүгү белгилүү.

Адабияттар:

1. Бектенов З. Касым Тыныстанов. Китепте: Бектенов З. Замандашгарым жөнүндө эскерүү. -Бишкек, 1996.
2. Джаныбеков Ч. Касым Тыныстанов: жизнь и творчество. -Бишкек, 2003.
3. Жаныбеков Ч. Касым Тыныстанов уулу. -Бишкек, 2006.
4. Карасаев Х. Мен билген Касым. //Кыргызстан маданияты. -1991. -17-январь.
5. Касым Тыныстанов и отечественная культурная история XX в. Материалы юбилейной конференции. -Бишкек, 2001.
6. Улут маданиятынын башатында. //Кыргыз туусу. -1991. -18-август.